

- [Головна](#) ▶
- [Дискусія](#) ▶
- Іван Монолатій. ТАКСОНІМІЯ СИЛИ (ПОТЕНЦІЯЛУ) ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 5. Потенціал ЗУНР: виміряти не можна моделювати?

ІВАН МОНОЛАТІЙ. ТАКСОНІМІЯ СИЛИ (ПОТЕНЦІЯЛУ) ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 5. ПОТЕНЦІЯЛ ЗУНР: ВИМІРЯТИ НЕ МОЖНА МОДЕЛЮВАТИ?

02 December 2019

[1. Сила/потенціал ЗУНР: формальні показники](#)

[2. ЗУНР: форми \(сектори\) потенціалу](#)

[3. Потенціал ЗУНР: сила «жорстка» чи «м'яка»?](#)

[4. Сила ЗУНР: п'ять пар типів дипломатії](#)

Питання вимірювання власних сил для будь-якої держави є старим, як людський світ. Вже у Новому заповіті зустрічаємо рядки: *«Або який цар, ідучи війною проти іншого (царя), не сяде перш за все та не роздумає, чи може з десятьма тисячами стати проти того, хто йде з двадцятьма тисячами проти нього?»* (Єв. Лук. 14:31; пер. о. Івана Хоменка). Однак про «невизначений характер могутності» вже у наш час попереджав Реймон Арон: *«Якщо держави прагнуть бути великими, аби досягти цілковитої безпеки, вони є жертвами химерної ілюзії [...]»*^[1]. А далі вже й Анатоль Камінський переконував: *«А йдеться власне про коженденну боротьбу [...] треба боротися з окупантом за кожен українську людину, кожне українське слово і кожний квадратний метр української території! [...] позитивну відповідь дає нам якраз той же самий національний потенціал народу в усіх його вимірах, не обмежених лише до статистичних даних. Бо треба пам'ятати, що сама статистика в її чисто математичному виразі ще не дає повного, цілісного образу національного потенціалу (письмівка моя. – І. М.)»*^[2].

Саме тому відразу зауважмо: натепер існуючі підходи (методи і техніки) вимірювання сили держави, у випадку дослідження сили ЗУНР, будуть обмежені як формальними показниками, так і відсутністю окремих чинників, які є необхідними для такого моделювання, позаяк їх просто тоді не було, або вони не є цілком достовірними для наукового аналізу. Це означає, якщо візьмемо на озброєння тезу американського вченого Клауса Кнорра (Klaus Knorr), котру він оприлюднив 1970-го, що *«немає ані теоретичного путівника, ані емпіричної апаратури для вимірювання і порівняння, або передбачення сили [...] держави»*^[3], будь-які спроби експериментального вимірювання сили ЗУНР наштовхуватимуться на суттєві огріхи і будуть уявними. Адже тут в пригоді є міркування іншого американського науковця Деніела Пеппа (Daniel S. Papp), що *«вимірювання сили є більшою мірою мистецтвом, аніж наукою [...] Силу можна виміряти лише тоді, коли її же використали»*^[4]. Щоправда, аби вимірювання сили держави не було своєрідним фетишем квантитативних досліджень, який може спровокувати знецінення держави як політичного інституту, варто з'ясувати можливості й обмеження окремих сучасних моделей, адже вони можуть виконувати абстрактну і символічну роль одночасно^[5]. Саме тому ця частина мого дослідження матиме, скоріш за все, інформативно-аналітичне (підсумкове) значення, аніж прикладний характер.

5.1. Модель Германа

Завдяки цій моделі, запропонованій 1958-го американським вченим Кліффордом Германом (Clifford German)^[6], можна виокремити усі найважливіші чинники сили сучасної держави: *військовий* (ядерна зброя і/або Збройні сили), *економічний* (промисловість і населення) і *географічний* (територія). Згідно із нею сила держави рівнозначна матеріальному потенціалові, однак важливу роль тут відіграє й ядерна зброя (держава, що нею володіє, отримує,

щонайменше, 2 бали, а та, що її не має – 1 бал). Поза тим, що сьогодні ця модель вже застаріла з методологічної точки зору, вона має чіткий математичний вимір:

$$G = N (L + P + I + M)$$

де:

G – сила/потенціал держави (*national power*);

N – ядерний потенціал (*nuclear capability*);

L – площа (*land*);

P – населення (*population*);

I – промислова база (*industrial base*);

M – військовий потенціал (*military size*).

Тож якщо візьмемо цю модель за основу сили ЗУНР, побачимо, що західноукраїнська держава могла б опинитися, найімовірніше, в категорії сили IV (найнижчого) рівня, згідно з моделлю Германа, адже: 1) ядерним потенціалом вона не володіла, позаяк тоді його не було; 2) її територія гіпотетично складала 76,6 км² з населенням понад 6,2 млн. осіб^{[7]*}; 3) промислова база фактично була відсутня; 4) військовий потенціал міг коливатися у межах 110–125 тис. старшин і вояків^[8]. Тож можна припустити, що в цьому випадку, *ані площа держави, ані чисельність населення, якщо порівняти їх з такими ж показниками тогочасних середніх і малих країн Європи, не мали принципового значення для потенціалу ЗУНР* (адже, за відсутності війни і зовнішньої агресії, подібні за площею-населенням країни успішно долали свій державний шлях). Натомість украй важливим був потенціал військовий, котрий, як показують підрахунки Л. Шанковського, спочатку подекуди дорівнював, а то й перевищував ворожий: якщо 13 лютого 1919 р. польська армія нараховувала 156,057 осіб у «харчовому стані» і 56,753 – у «бойовому стані», то у березні 1919 р. ГА мала 120 тис. вояків «харчового стану» (плюс 6 тис. старшин) і 65 тис. вояків «бойового стану» (плюс 4 тис. старшин)^[9]. Однак станом на червень 1919 р. ситуація різко змінилася: ГА налічувала лише 25 тис. (!) вояків «бойового стану» (плюс 829 старшин) (разом = **25,829** осіб) і , тоді як польська армія 20 червня 1919 р. – 278,772 особи «харчового стану» і 154,560 осіб «бойового стану» (разом = **433,332** особи)^[10]. Це, фактично, означало майже 17-ти (!) кратну перевагу військового потенціалу противника, не кажучи ще й про чисельність озброєння.

Про причини такого стану речей говорити немає сенсу, адже сьогодні вони загальновідомі. Відтак, дещо перефразувавши А. Камінського у його розумінні «ворожого потенціалу», можна припустити, що центральним питанням у визначенні потенціалу ЗУНР було «кожночасне» стратегічне планування, з його кривими із поворотами, зворотами, перестановками, міні-поворотами^[11]. Його, вочевидь, не було.

5.2. Модель Фукса

Прогностичний вимір має модель німецького фізика Вільгельма Фукса (Wilhelm Fucks), який у 1960-х і 1970-х запропонував свої формули обрахунку сили держави. Найперше він розглядав силу політичну (*politische Macht*) і силу економічну (*Wirtschaftsmacht*)^[12], а по-друге – військовий потенціал (*militärische Potential*), воєнну силу (*militärische Macht*), економічно-мілітарну силу (*wirtschaftlich-militärische Macht*) чи економічні можливості (*wirtschaftliche Potenz*) держави^[13]. Поза цим модель Фукса є цілковито операційною, адже йдеться про обрахунок потенціальної (віртуальної) сили держави за умови наявності трьох складових: кількості населення, виробництва сталі і енергії. Зауважуючи, що формула обчислення сили держави мусить залежати від певного історичного періоду, вчений стверджував, що результат його пропозиції цілком реально обчислити упродовж двох – трьох поколінь^[14] (між тим, ЗУНР такого «привілею» не мала).

Модель має такий вимір:

$$M=(M_s+M_e)/2$$

при чому:

$$M_s = L^{1/3} \times E I$$

$$M_e = L^{1/3} \times S$$

де:

M – синтетичний показник сили;

M_e – частковий показник кількості населення і виробітку енергії;

M_s – частковий показник кількості населення і виробництва сталі;

L – кількість населення;

E – виробництво енергії;

S – виробництво сталі.

Позаяк сталі ЗУНР не мала і не продукувала, зрозуміло, що цей «дефіцитний» ресурс був недосяжним для української держави галичан. Замінити його могла нафта, однак влада ЗУНР так і не змогла взяти під контроль нафтовидобуток, хоч і заборонила вивезення нафти-сирівцю за кордон^[15]. Першопричину цього можна пояснити зокрема й тим, що в інформаційній війні проти ЗУНР використовувалася теза польської сторони, що, мовляв, уряд ЗУНР сформований з більшовиків, які відкидають приватну власність і націоналізують нафтові родовища^[16], котрі належали іноземному капіталу. Щоправда в урядовому рефераті «Нафтовий промисел у Східній Галичині» (1921) стверджували: «ціла суспільність Східньої Галичини розуміє вагу і значіння розвитку нафтового промислу в своїм краю, вона ставиться до нього прихильно, бо бачить в ньому власний хосен. Властителі нафтових теренів переважно Українці радо віддадуть їх чужим капіталістам [...]»^[17]. Однак слід пам'ятати, що в

обмін на нафту уряд ЗУНР у 1919 р. домовлявся з Угорщиною про закупівлю 6 вагонів паперу, а також зброї та амуніції (4 вагони амуніції взамін 40 цистерн нафти)^[18].

Оцінки таких операцій сучасниками доволі різкі, адже йшлося й про корупцію. Українець Мирослав Ірчан (спр. Андрій Баб'юк) писав:

«Чехи і Мадяри потребують нафти і пропонують в обмін зброю та військове одіння. Але секретаріят не може згодитися на 5 цистерн більше, як хочуть купці. І діється так: Мадяри і Чехи обходяться без нафти, на фронті під Львовом військо мерзне в літніх блюзочках та обвитих в онучі ногах, а Борислав перестає працювати, бо немає куди дівати нафту. [...] Нафтою торгують і націонал-демократи і соціал-демократи. Смердить нафтою від державних комісарів, їх секретарів, коханок, Жидів-покупців і державних установ. Декрет про заборону вивозу (нафти. – І. М.) в кишені, а цілі потяги спокійно переїздять за кордон. Рявкають автомобілі, шумить вино і вмирає на фронті голабоса армія. Поезія контрастів і прокляття бідного племені нашого»^[19].

А єврей Соломон Ґольдельман про це так згадував:

«Галичане мають в торгівлі дуже мало досвіду, особливо в торгівлі з закордоном, а проте правительство “принціпово” продає нафту і закупляє закордонні речі “власними” заходами, поминаючи жидівських посередників. А що за тим “власним національним гандлем” природно стоять Жиди, бо просто без них технічно “свої” не знають як ту операцію переводити. Державі ця “націоналізація” (не большевицька!..) обходиться в грубий гріш. Бо мають заробити не тільки Жиди, а ще “власні сили” і т. ч. утворюється подвійне посередництво»^[20].

І хоча нафта була таким собі обмінним ресурсом ЗУНР, вже у серпні того ж року голова Міжнародного комітету по захисту нафтових інтересів Великої Британії, Франції, Бельгії і союзників у Галичині Чарльз Перкінз телеграфував до ПМК щодо їх прав на «східногалицьку» нафту^[21].

Стосовно ж виробництва енергії, зокрема електричної – тут інформації просто не буде. Однак відомо, що станом на 1920 р. на території вже колишньої ЗУНР випродукували 500 млн м³ природного газу, що його використовували для опалювання котлів, для роботи газових моторів, а також освітлення і ogrівання^[22].

Поза тим, що модель Фукса критикували від початків її використання, зокрема через штучний, потенціалотворчий характер сталі (значення якої наприкінці ХХ ст. суттєво знизилася), її головна ідея – прогнозування міжнародного укладу сил. Адже у час, коли вчений запропонував свою модель відбувалося суперництво між США і СРСР, а тому найбільшу силу мали і вони, і

їх союзники – Китай, Індія, Японія, адже володіли значним потенціалом сталі чи енергоносіїв, мали великі за обсягом території з великою кількістю населення.

Погодьмося, що ані ЗУНР, ані її суперниця – відновлена Польська республіка, такими ресурсами не володіли. А що і ЗУНР, і Друга Річпосполита суперничали, фактично, на арені одного з багатьох східноєвропейських регіонів, та й ще в умовах війни, а їм катастрофічно бракувало сталі і енергоносіїв, будь-які висновки про силу держави тут будуть вкотре ефемерними. У пригоді стане думка Р. Арона, що зводиться до проблеми організації сили держави під час війни: одні мали б працювати на потреби війни в солдатській уніформі, другі – на фабриках, а треті – на полях, а четверті – усіма керувати^[23]. Тож у випадку ЗУНР працювали лише перші і четверті, майже не працювали треті.

5.3. Модель Клайна

1975-го американський дослідник Рей Клайн (Ray Cline) запропонував, а 1977-го розширив свої міркування про те, як можна виміряти силу держави, з'ясувавши її національну стратегію^[24]. Модель Клайна у виразнює силу, яку використовує держава на міжнародній арені. Її формулу можна записати таким чином:

$$P_p = (C + E + M) \times (S + W)$$

де:

P_p – сила (сприйняття) держави (*perceived power*);

C – критична маса (населення і територія) (*critical mass – population and territory*);

E – економічний потенціал (*economic capability*);

M – воєнний потенціал (*military capability*);

S – стратегія держави (*strategic purpose*);

W – воля до реалізації стратегії держави (*will to pursue national strategy*).

Як бачимо, перша частина ($C+E+M$) відповідають поняттям економічного і воєнного потенціалів, а друга – ($S+W$) – вказує на можливість їх практичного застосування, що, у підсумку, мало б дати оцінку тій ролі, яку держава могла б відігравати на міжнародній арені (стратегія і воля до її реалізації оцінюються експертами). Модель Клайна передбачає, що усі складові формули оцінюються балами, при чому від мінімального до максимального, а чинники S і W можуть набрати від 0 до 1 бала кожний. Власне ця обставина цілком утруднює дослідникам оцінку національної стратегії і волі її реалізації – сам Р. Клайн не надто переймався цією частиною своєї формули, адже йому йшлося передусім про держави з уже виробленою стратегією^[25].

Тож, якщо і далі будемо шукати обґрунтування стратегії ЗУНР (що й надалі є значущою проблемою для істориків), то виявиться, що її уряд найперше

керувався «партикулярними галицькими інтересами, без уваги на стратегію загальноукраїнської боротьби»^[26]. А от з протоколу Політичної наради в Українській Дипломатичній Місії у Варшаві від 2 грудня 1919 р. відомо, що її учасники заявляли, що «самими Галичанами віднято право говорити про Галичину, як про нерозривну частину Соборної України. [...] Уряд Галицькій не лічився ніколи з інтересами Придніпрянщини і в момент для нас найбільш сприятливий, зрадив і тим цілковито розірвав єдність Галичини та Придніпрянщини у зовнішній політиці. Але може так воно і треба»^[27]. Інший учасник наради резюмував: «Нащи “хуторянські” дипломати, які думали о совісті й чести на Парижському ярмаркові триумфуючої Антанти, справу Галицької України мусіли програти»^[28]. (Пригадується тут знаменита сентенція Р. Арона, що «дипломатія, позбавлена засобів економічного або політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, перетворюється на чистої води вмовляння»^[29]).

Відтак на підставі моделі Клайна, попри те, що її формула містить чимало змінних – просторово-демографічні, мілітарні, стратегічні (політичні) і вольові чинники, не можливо вповні обчислити силу ЗУНР. Складність не лише у двоякості, а відтак – відцентровості, з огляду, передусім, на зовнішні фактори, стратегії цієї держави (яку можна було б оцінити в 0 балів), а й низького порогу показників економічного потенціалу (**див. 2.3.**), зокрема товарообігу експорту. Знову ж таки класична праця Р. Арона дає відповідь на моє запитання про (не)можливість використання моделі Клайна у частині (з)розуміння стратегії ЗУНР і волі до її реалізації: «державні діячі [...] діють однаково за однакових обставин і що партіям слід би, якби вони вміли мислити не менш раціонально, аніж *людина-дипломат* (письмівка Р. Арона. – *І. М.*), однаково оцінювати національний інтерес»^[30].

5.4. Модель Давутоґлу

Турецький дипломат і політолог Ахмет Давутоґлу (Ahmet Davutoğlu) в 2001 р. представив свою дослідницьку модель, використання якої створює передумови для з'ясування геополітичної і геоекономічної сили держави^[31]. Формула цієї моделі є такою:

$$G=(t+c+n+k) \times (ek+tk+ak) \times SZ \times SP \times SI$$

де:

G – показник геополітичного і геоекономічного потенціалу;

t – історія;

c – географія;

n – населення (громадяни);

k – культура;

ek – економічний потенціал;

tk – технічний потенціал;

ak – воєнний потенціал;

SZ – стратегічна думка (візія і концепція);

SP – стратегічне планування;

SI – політична воля.

В цій моделі різняться чинники сталі і змінні. До перших зараховують культуру (k) нації у широкому розумінні, її здатність до змін і продукування нових цінностей. Згідно з моделлю Давутоґлу, в рамках певного простору (географія) (c) і в певний період (історія)(t), саме культура є найзначущим елементом, що об'єднує населення (n), таким чином окреслюючи потенціал держави – геополітичний і геоекономічний. До других відносять економічний, технічний і воєнний потенціал (ek, tk, ak), показники якого можуть змінюватися під впливом якісних змін у країні. Три елементи (SZ, SP, SI), що мають «ефект множення» (стратегічна думка, стратегічне планування і політична воля) вимагають історичного і національного самоусвідомлення, «геополітичної» належності, професіоналізму і внормованих традицій організації держави, свободи у прийнятті рішень і конкретних знань.

Скоріш за все модель Давутоґлу має суб'єктивний характер, а тому нижче подані обрахунки для ЗУНР слід трактувати як приклад дослідження сили держави (для порівняння вказую сучасну Туреччину – на підставі обрахунків Кенана Асланлі (Kenan Aslanli)^[32].

Табл.

Потенціал держави

(модель Давутоґлу)

Країна	Чинники* сталі				Чинники змінні				SZ	SP	SI	G
	t	c	n	k	ek	tk	ak					
Туреччина	3	3	2	3	2	3	3	3	2	2	26	
ЗУНР	3	2	2	3	1	1	2	1	1	1	17	

*1 – значення чинника низьке; 2 – значення чинника середнє; 3 – значення чинника високе.

Як бачимо, модель Давутоґлу скоріш за все і несподівано для самого автора цієї розвідки, присвяченої таксонімії сили ЗУНР, найбільше, як би сказали на Галичині, пасує для розуміння дилеми «виміряти не можна моделювати».

Виявляється, що історія і культура – саме ті *сталі чинники*, котрі мали найбільший вплив на потенціал ЗУНР. Саме тому з погляду класичної праці Ентоні Д. Сміта про культурні основи націй, ЗУНР можна було б зарахувати до держав з «альтернативними долями»^[33], адже вона також, як і ті, що їх згадує цей західний авторитет, засновувалася її творцями на заповіті ідеалів етнічної

обраности та певної місії (злука з УНР?), пропонувала певні альтернативи світському національному рухові (при одночасному великому впливові церкви), що їх бралися накреслювати консервативно-ліберальні, а найбільше радикально-соціалістичні еліти. Переконали, що про формування громадянсько-республіканської нації як моделі політичної спільноти у ЗУНР, в принципі, не йшлося. Тож культура, яка й стала державотворчим чинником, у цьому випадку, маючи високий ступінь потеціалу, відразу прогнала, адже малоімовірно, що випродукувала нові, конче потрібні для будівництва держави, цінності. Вони зокрема мали б лягти в основу організації політичної системи.

Малоімовірними були *чинники змінні*, зокрема економічний і технічний потенціал, а от воєнний, попри усі негаразди, мав скоріш за все, середнє значення. Тому-то й усі «елементи множення» потенціалу ЗУНР мають низький показник, адже й далі не можна стверджувати, що тріада стратегічна думка→стратегічне планування→політична воля, могли б тішитися, з огляду на внутрішню і зовнішню політику ЗУНР, логічністю і впорядкованістю.

Тож, виснуючи про потенціал держави, яка увійшла в історичний літопис українського державотворення як Західно-Українська Народна Республіка (Західна область УНР), можна припустити, що найвищий пік своєї сили (різної з багатьох поглядів і місця у вісі координат тогочасних міжнародних відносин) вона пережила у листопаді 1918 – червні 1919 рр., а от період після цього й до рішення ПМК 1923 р. слід визнати її *пост-силою*. Силу/потенціал ЗУНР утратила саме тоді, коли перестала існувати у своїх фактичних межах (спочатку після рішення УНР-Ради 03.01.1919 р., а відтак за умов переходу до Диктатури й польської окупації Східної Галичини). Перефразовуючи назву легендарного роману Е. Гемінґвея, вже у червні 1919 р. ЗУНР, устами її еміграційного уряду, могла б вигукнути: «Прощавай, сило!».

Саме тому завершивши своє цьогорічне дослідження проблем історії ЗУНР, можу лише промовити рядками Едварда Шилза: «Традиція – це минуле в теперішньому, але вона не меншою мірою частина теперішності, ніж будь-яка найсвіжіша новація»^[34]!

Жовтень – листопад 2019 р.

^[1] Арон Р. *Мир і війна між націями*; пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук. К.: МП «Юніверс», 2000, с. 88.

^[2] Камінський А. *До перспектив нашої політики*. Б. м. в.: Сучасність, 1977, с. 51, 52.

^[3] Knorr K. *Military Power and Potential*. Lexington, MA: Heath Lexington Books, 1970, p. 22.

^[4] Papp D. S. *Contemporary International Relations. Framework for Understanding*. London: Collier-Macmillan & New York: Macmillan, 1984, p. 317.

^[5] Morton R. B. *Methods and Models. A Guide to the Empirical Analyses of Formal Models in Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 36.

[6] German F. C. *A Tentative Evaluation of World Power*, In: *Journal of Conflict Resolution*, 1960, Vol. 4 (issue 1), p. 138-144.

[7] Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, с. 18, 22.

*В 1918 р. деякі держави (новопроголошені і трансформовані) Європи мали: Естонія – площу 47,549 км² з населенням 1,111,000 осіб; Латвія – відповідно 65,791 км² і 1,885,000; Литва – 50,542 км² і 2,591,000; Албанія – 28 тис. км² і 850 тис.; Голландія – 34,186 км² і 6,779,000; Швейцарія – 41,298 км² і 3,937,000; Данія – 45,749 км² і 3, 210,000; Австрія – 78 тис. км² і 6,294,000; Португалія – 88,740 км² і 5,547,000; Болгарія – 110 тис. км² і 4,500,000; Греція – 117 тис. км² і 4,910,000; Бельгія – 30 тис. км² і 7,700,000; Угорщина – 88 тис. км² і 7,500,000; Чехословаччина – 141 тис. км² і 13,661,000; Норвегія – 322,909 км² і 2,611,000; Фінляндія – 377,426 км² і 3,331,000; Швеція – 448, 091 км² і 5,801,000 (Див.: Сулятицький Н. *Нариси з історії революції на Кубані (III-1917 – VI-1918). Т. 1*. Прага: Український інститут громадознавства в Празі, 1925, с. 134, прим.).

[8] Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, с. 24.

[9] Там само, с. 24, табл. 3; с. 30.

[10] Там само.

[11] Пор.: Камінський А. *До перспектив нашої політики*, с. 74.

[12] Fucks W. *Formeln zur Macht, Prognosen über Völker, Wirtschaft, Potentiale*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1965.

[13] Fucks W. *Mächte von Morgen. Kraftfelder, Tendenzen, Konsequenzen*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978.

[14] Op. cit., S. 128.

[15] Кугутяк М., Литвин М. *Західно-Українська Народна Республіка*, [у:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т. 2 (З–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019, с. 61.

[16] Вітенко М. *Інформаційна війна проти Західно-Української Народної Республіки*, [у:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т. 2, с. 121.

[17] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Т. 3, кн. 1, с. 415, док. № 178.

[18] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Т. 5, Кн. 1, с. 71, док. № 18; с. 166, док. № 47.

[19] М. Ірчан. *В бурях. Спомини з громадянської війни на Україні*. Часть друга. Торонто: Накладом Будови Українського Робітничого Дому, 1925, с. 167-168.

[20] Гольдельман С. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції*. Відень: Жидівське видавництво «Гаймон» на Україні, 1921, с. 28.

[21] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Т. 5, Кн. 1, с. 679, док. № 146.

[22] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Т. 3, кн. 1, с. 407, док. № 178.

[23] Арон Р. *Мир і війна між націями*, с. 81.

[24] Cline R. S. *World Power Assessment 1977. A Calculus of Strategic Drift*. Boulder, Col.: Westview Press, 1977.

[25] Cline R. S. *World Power Trends and US Foreign Policy for the 1980s*. Boulder, Col.: Westview Press, 1980.

[26] Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, с. 63.

[27] Ця інформація доступна у: *Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки (Частина I)*. К.: Служба Зовнішньої Розвідки України; Галузевий державний архів, 2019, с. 137, № 39 (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 8102, т. 1, арк. 154 (зв.)).

[28] Там само, с. 138, № 39 (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 8102, т. 1, арк. 155).

[29] Арон Р. *Мир і війна між націями*, с. 80.

[30] Там само, с. 108.

[31] Davutoğlu A. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin uluslararası komunu*. Istanbul: Küre Yayinlari, 2001. <https://www.jstor.org/stable/43925926?seq=1>

[32] Aslanli K. Geopolitical and Human Factor, <http://www.turansam.org/makale.php?id=859>

[33] Сміт Е. Д. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка*; пер. з англ. П. Тарашук. К.: Темпора, 2010, с. 233-234.

[34] Там само, с. 5.